

רבדים מוקדמים של התלמוד הירושלמי ודרך התהוותו

הדעות בתהליך ההתהוות של התלמוד הבבלי שונות בתכלית. מדברי ר' שרירא גאון שכתב באיגרתו לבני קיירוון אנו שומעים שדור אחר דור הוסיפו החכמים אל גרעין התלמוד הבבלי המסודר על המשניות את משאיהם ואת שיקוליהם עד שלאט לאט נצטבר לתלמוד הבבלי שלפנינו. דעה קטבית היא דעתו של ר' שלמה יצחקי שלפיו לא נערך כלום מהתלמוד הבבלי עד תקופה מאוחרת. בתי-המדרשות לתקופותיהם גרסו משא ומתן שהועלתה בהם בלי שום קשר אל המשניות עד שבאו רבינא ורב אשי וסידרוהו אל משניותיו.

מה היה מהלך ההתהוות של התלמוד הירושלמי? אין לנו שום עדויות חיצוניות מכריעות על כך, אבל בתוך התלמוד הירושלמי עצמו אנו מוצאים סימנים. האמוראים לפעמים הצליחו אגב-גררא לשמר פסקות ממשיות משלביו המוקדמים של התלמוד הירושלמי בתוך מובאותיהם מגמרא הצמודה למשניות. ניתן לקבוע לא רק את התקופה שבה הן נתחברו אלא גם את התקופה שבה הן הוקבעו בתלמוד. וודאי שמובאות אלה מתוך תלמוד ירושלמי מסודר על המשנה!

אנו למדים מפסקות אלו שכבר בשלב מאוד מוקדם התקיים תלמוד ערוך, אם כי-בסיסי על המשניות. על סימוכי רמב"ם וראב"ד שר' יוחנן בן דור שני לאמוראים היה מחבר (=מסגנן?) התלמוד הירושלמי אפשרית היא המסקנה שכבר בדור השני היה איזהו תלמוד מסודר על המשניות.

פסקות מתלמוד מוקדם קיימות מדורות שונים מעיד שאין התלמוד הירושלמי הנוכחי ברובו פרי עיטם של העורכים האחרונים אלא הצטברות שמועות ומשא-ומתן שנערכו ונתוספו דור אחר דור. וזו מתחזקת עוד יותר על יד רבי חנניה, בן דור חמישי המעיד שכבר בימיו או בימי קודמיו, דור או דורותיים לפני העריכה האחרונה התקיים תלמוד ידוע על המשניות.

במיוחד בולטת ההשטלת הגמורה של הסיגנון הירושלמי-האמוראי שדחה את לשון משנת התנאים. כמות חשובה של המינוח הירושלמי-האמוראי כבר מתועדת בשלבים המוקדמים¹: בדור השני 'ממה דתני', 'שנייא היא', בדור הרביעי: 'בעי קומי', 'מאן תנא', 'שאל', 'חברייא בעיי'. בדור החמישי 'קיימה', 'מתניתא אמרה כן', ושאלות בצורת "איזו?". בדור שני-שלישי, תקופה מוקדמת יחסית בהתפתחות התלמוד הירושלמי, קיימות גם פסקות בעלות משא ומתן מאוד פשוט (כגון בין רבי שמעון בן אליעזר ור' יוחנן)

להלן נעייין במספר פסקות מסוג הנידון כאן ונדון בהשלכתן.

[1]

ראש השנה א:א (ד: [ווילנא])

ר' בא בר ממל בעא קומי ר' אימי וכו' . . . והא תנינן (סוכה ד:ה) ההלל והשמחה שמונה ? פתר לה

1. כל זה נאמר לגבי התקופה שהמינוח הוקבע בתלמוד אבל אפשר להראות מפסקות חפשיות שמונחים אחדים באמת יותר עתיקים. ר' הערה 2

בנזיר וכו' . . . אמר רבי חנניה [דור ה'] בריה דרבי הילל: לא כבר איתתבת תמן? ואמר רבי יוסה [דור ד'] קיימה רבי אבודמא נחותא [דור ג-ד] בכהנים? בשעיר אוף הכא בכהנים בשעיר.
ועל אתר בסוכה ד:ה (יט:): (וחגיגה א:ד (ה:)) שנינו: אימתי אמרו ההלל והשמחה שמונה? אמר רבי יוסה קיימה רב אבודמא נחותה בכהנים ובשעיר.

ברייטא משמיעה שהמצורע משהה את קרבנו עד הרגל. ועל ברייתא זו שואל התלמוד: שנינו במשנה (סוכה ד:ה) "ההלל והשמחה שמונה", כלומר שחייב לקיים את שמחת חג שמונה ימים. וקשה: המצורע אינו יכול לאכל קדשים עד שיביא את קרבנו, ואם ישהה את קרבנו עד הרגל לא יוכל לקיים שמונה ימי שמחה! ומסיק סתם התלמוד [דור ה' או מאוחר יותר] שהברייטא מדברת בנזיר שקרבנו אינו מעכב אותו מאכילת קדשים. לעומת זאת תמה ר' חנניה על סתם התלמוד שקושי זה כבר נפתר על ידי ר' אבודמא בתלמוד על משנת סוכה ד:ה הסובר שדברי המשנה (שם) "ההלל והשמחה שמונה" מדברים בקרבן הכהנים ולא בקרבן היחיד, כלומר שהקיום של שמחת שמונה ימים הוא קיום ציבורי ולא פרטי ומתבצע על ידי הבאת קרבנות הציבור על ידי הכהנים.

רבי חנניה [דור ה'] באמרו "איתתבת תמן" מעיד שכבר בימיו בדור החמישי (ואולי הרביעי) התקיים תלמוד ידוע על המשניות. והוא מאזכר פיסקה ממשית מתוך התלמוד הזה כפי שהיתה לפניו אז (ואמנם פיסקה זאת נמצאת גם ב תלמוד שלפנינו!).

מדוע מתעלם סתם התלמוד בן דור חמישי מדברי ר' חנניה וממסקנת התלמוד על אתר בסוכה? הוי אומר שבדור החמישי השלבים האחרונים של התלמוד ובהם דברי ר' יוסי בשם ר' אבודמא עוד לא נתקבלו כהלכה פסוקה וכדברים מכריעים למרות שהם נקבעו בתלמוד.

[2]

ברכות א:א

רבי חזקיה לא אמר כן אלא כל הרף עין והרף עין שבחצי מיל דרבי נחמיה ספק הוא. אמר רבי מנא קומי דרבי חזקיה כד תנינן תמן "ראה אחת ביום ואחת בין השמשות ואחת למחר. אם יודע שמקצת הראייה מהיום ומקצתה למחר. ודאי לטומאה ולקרבן. ואם ספק שמקצת הראייה מהיום ומקצתה למחר. ודאי לטומאה וספק לקרבן (זבין א:ז)". ר' חייא בר יוסף בעא קומי ר' יוחנן מאן תנא ראייה נחלקת לשנים? רבי יוסי? אמר ליה קשת! על דעתך דאת אמר כל הרף עין והרף עין שבחצי מיל דר' נחמיה למה אמר ליה "קשתיה"? (ברכות 1:1 ע"ג). [ר' ר"ש ליברמן מחקרים בתורת ארץ ישראל (דף 205) על תיקון הנוסח והבנתו]

רבי מנא מוסר שהקשה לר' חזקיה: למדנו במתלמוד על משנת זבין שרבי חייא בר יוסף שאל את ר' יוחנן: מי סובר שאפשר לחלק ראייה אחת של זיבה לשתיים? - כלומר, לפי מי אפשר להחשיב ראייה שהתחילה לפני בין המשות ונמשכה אחרי בין השמשות לשתי ראייות - הלא לפי ר' יוסי? [לפי ר' נחמיה הייתה צריכה הראייה להמשך כדי הליכת חצי מיל] והשיב ר' יוחנן לר' חייא בר יוסף שקלע למטרה [קשתיה]! (כלומר שאמנם צדק)

רבי מנא במשאו ומתנו עם ר' חזקיה משמר פיסקת תלמוד על משנת זבין כפי שהיא היתה ערוכה לפניו וקבוע בתלמוד בדורו, בדור החמישי ואפשר אפילו בדור הרביעי דורו של ר' חזקיה. ויש לנו

כאן פיסקת תלמוד מפותח יחסית.

[3]

חלה ג:ה לד:

בעון קומי ר' יוסי את מה שמעת מרבי יוחנן? אמר לון אנא לא שמעית כלום אלא נפרש מיליהון דרבנן מן מיליהון.² דתמן תנינן "המכניס חלות על מנת להפריש ונשכו בית שמאי אומרים וכו' (טבול יום א:א). אמר רבי שמעון בן לקיש ממה דתנינן אינו חיבור הדא אמרה שאין חייבים עליו משום טמא אוכל טהור. אמר ליה רבי יוחנן שנייא היא בטבול יום דכתיב ביה טהור וטמא טהור לחולין מבעוד יום ולתרומה משתחשך." הוי ר' יוחנן דו אמר דבר שאינו חיבור בטבול יום תורה הוא ורבי שמעון בן לקיש דו אמר אינו תורה דהוא אמר אין הנשוך תורה.

רבי יוסי שהוא מדור השלישי היה תלמידו של ר' יוחנן והוא מאזכר מילולית תלמוד על טבול יום כפי שהיה לפניו. תלמוד זה נערך בין הדור השני והשלישי ושמא על ידי ר' יוחנן עצמו. אנו למדים שכבר בדור השני היה תלמוד ערוך על המשניות ויש לנו כאן דוגמת תלמוד בצורתו הראשונית.

[4]

חלה א:א (ג.)

אמר רבי יוסי מיליהון דרבנן מסייעין לן. דתנינן תמן (מנחות יו): "אין מביאין מנחות וביכורים ומנחת בהמה קודם לעומר ואם הביא פסול." רבי יהושע דרומיא רבי יונה רבי אימי בשם רבי יוחנן לא שנו אלא שלשה עשר וארבעה עשר וחמשה עשר.

שנינו במשנת חלה א:א: "חמשה דברים חייבין בחלה וכו' ואסורין בחדש מלפני הפסח ומלקצור מלפני העומר." ושואל התלמוד אם האיסור לאכול תבואה אחרי הזמן המסויים להבאת קרבן העומר אבל לפני הזמן שהוא הובא למעשה הוא דאורייתא או דרבנן? לפי ר' ירמיה האיסור דאורייתא ולר' יונה ור' יוסה שהוא דרבנן.

ר' יוסי מאזכר פיסקה ממשית מתלמוד על מנחות שהיה לפניו בדור הרביעי והוא פירוש אמוראי על המשנה. חשובה היא העובדה שהרבנים שרבי יוסי מסתמך עליהם היו בני דור רביעי, היינו בני דורו. ולא עוד אלא שר' יונה נזכר תכופות כבעל מחלקתו של ר' יוסי בשלבים המאוחרים של התלמוד הירושלמי שלפנינו. יש לנו עדות מה שהפעילות התלמודית התקיימה אפילו בדור החמישי, דור מאוחר בהתפתחות התלמוד הירושלמי ושתלמוד זה נקבע והיה ידוע לבני דורו. זאת עדות אפשרית נוספת שהתלמוד הירושלמי שלפנינו הוא יצירה משולבת ולא מוצר של העורך האחרון.

2. נוסחה דומה אנו מוצאים גם בכתובות פרק יג: ט: [ווילנא]: "בעון קומי ר' יוסי את מה שמעת מן ר' יוחנן, אמר לון נפרש מיליהון דרבנן מן מיליהון: נתן בר הושעיה בעא קומי ר' יוחנן היה שם יב חודש ונתמעטו הנכסים אמר ליה מכין שהתחילו היתומין להיות אוכלין בהיתר אוכלין והולכין עד שיתכלה פרוטה האחרונה". והיא מקדמת את תיארוך המינח "בעון קומי" לדור השני-שלישי אבל לא הכללנו אותה כאן בגלל שעינינו כאן מוגבל לפיסקות המאוחרות על משניות.

רבי יוסי בר' בון אמר אילין שמועתא דהכא [כאילין שמועתא דתמן] דתנינן (מועד קטן א:ב) "רבי לעזר בן עזריה אומר אין עושין את האמה בתחילה במועד ובשביעית. אמר רבי זעירא מפני שהוא מכשיר את צדדיה לזריעה. רבי ירמיה רבי בון בר חייה בשם רבי בא בר ממל מפני מראית העין."

רבי יוסי בר' בון מאזכר פיסקה מתוך מועד קטן והיא היתה ערוכה וקבועה בתלמוד לפניו בדור החמישי [או יותר מוקדם]. אולם, הפיסקה הזאת אינה נמצאת במקומה בתלמוד על מועד קטן שלפנינו וכנראה לא נכללה בעריכה האחרונה.³

3. ר' מאמרנו "גמרא שלא נכללה בעריכה האחרונה של התלמוד הירושלמי" על התופעה הזאת